

Stichting

MEMORIAAL

ter bevordering van literatuur en kunst

Nieuwsbrief 16, december 2015

LECTORI SALUTEM!

In deze 16de aflevering van de Nieuwsbrief van de Stichting Memoriaal willen wij onze donateurs en andere belangstellenden op de hoogte brengen van de nieuwe ontwikkelingen die in het afgelopen jaar hebben plaats gevonden. In dat kader worden enige onderwerpen aangesneden die daarmee direct of in direct te maken hebben, zoals de samenwerking met een andere stichting, de uit die samenwerking voortvloeiende publicaties, het speciale karakter daarvan, de geschiedenis van een groep van vertalers en tenslotte twee “Memoriaaltjes”, waarmee wij een bij ons bestaande traditie voortzetten. Onze Nieuwsbrieven zullen voortaan digitaal verzonden worden. **Wij verzoeken u vriendelijk uw e-mail adres aan info@stichtingmemoriaal.nl door te geven, als u op deze toezending prijs stelt.** Rest ons nog u een goed uiteinde en een even voorspoedig als gelukkig Nieuwjaar toe te wensen.

Het Bestuur.

DE WOLF VAN CASSEL STICHTING EN DE STICHTING MEMORIAAL REIKEN ELKAAR DE HAND.

In het voorjaar van 2015 ontmoetten de voorzitters van de stichting Memoriaal en de stichting Wolf van Cassel, Corrado Hoorweg en ondertgetekende, elkaar bij een lunch ten huize van Angrid Tilanus. We spraken daarbij over de doelstellingen en activiteiten van beide stichtingen en stelden vast dat er voldoende raakvlakken waren om te onderzoeken op welke terreinen samenwerking mogelijk was. De Wolf van Casselstichting is opgericht door Manuel Goldschmidt en Claus Bock. De stichting beheert een huis in Bacharach, organiseert jaarlijks activiteiten voor oude en jonge vrienden en geeft sinds 2015 een serie boeken uit met als thema vriendschap en gedichten. Naast deze serie is een uitgave over de vroege correspondentie tussen Manuel en Claus in voorbereiding.

Met name op het gebied van boeken uitgeven lijkt samenwerking tussen de beide stichtingen voor de hand te liggen. Dat resulteerde reeds in de fraaie bundel *Tychandriek* van Corrado Hoorweg en de vertalingen van *Hymnen*, *Pilgerfahrten*, *Algabal* door een vertaalgroep (zie hieronder). Op welke wijze de samenwerking in 2016 gestalte krijgt is nog nader te verkennen, maar dat beide stichtingen elkaar herkennen in een gedeeld verleden en elkaar een vriendschappelijk hart toedragen is een goede zaak.

Marijn Backer

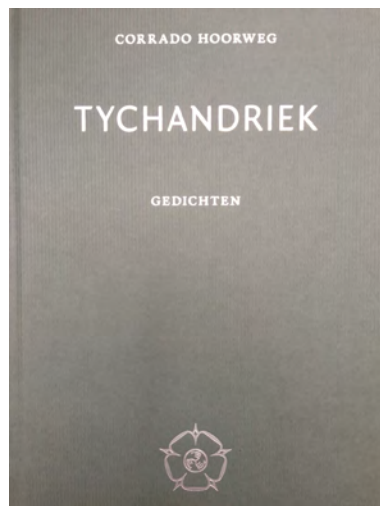
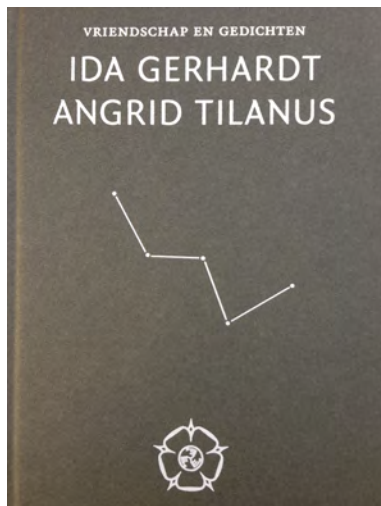
OVER DE ROOS VAN HET CASTRUM PEREGRINI EN DE NIEUWE SERIE 'DE ROOS'.

Er is, onder het teken van de roos, zoals die op instigatie van Wolfgang Frommel (1902-1986) door de tekenaar en schilder Haro op het Veld (1926-2006) voor de eerste na-oorlogse uitgave van het *Castrum Peregrini* in 1945 ontworpen werd, veel bevochten, veel geleden en ook menige overwinning behaald. Het teken, een vijfbladige roos met vijf doornen en een hart symbolisch gevuld met het oude teken van de driehoet, heeft tot 2005, dat is gedurende 60 jaren, alle uitgaven van de vriendengroep die zich *Castrum Peregrini* noemde, gesierd. Algemeen is het bekend geworden door de publicatie, vanaf 1951, van het gelijknamige tijdschrift, waarvan het alle afleveringen als duidelijk herkenbaar en magisch vignet tot het jaar 2005 op de omslag begeleidde. In dat jaar heeft een nieuw bewind het roer omgegooid en midden in de 54ste jaargang, op de aflevering nr. 270, de nieuwe koers geaccentueerd door een reeks kleine, maar typerende veranderingen in de uiterlijke verschijning van het blad aan te brengen. Voor vele abonnees was het een pijnlijke verrassing vast te stellen, dat juist het hart van de roos, bestaande uit die symbolische oude Faust-driehoet, vervangen was door de in elkaar geschoven initialen van het tijdschrift: een grote C en daarbinnen een kleine P.

De verdwenen driehoet bleek echter toch moeilijk te missen. Wolfgang Frommel had hem als symbolische kern van de *Castrum*-roos gekozen om uitdrukking te geven aan de continuïteit van zijn streven, want hij had gediend als vignet voor alle uitgaven die hij tussen 1930 en 1937 met de uitgever Edwin Maria Landau in Berlijn had gerealiseerd. En dat was een statige reeks boekuitgaven, die hij ongetwijfeld zou hebben voortgezet, als het Hitler-regime hem niet iedere activiteit in Duitsland onmogelijk had gemaakt.

Maar de roos is terug in zijn oorspronkelijke ontwerp en siert sinds dit jaar in volle glorie de uitgaven die wij hierbij kort introduceren. Het gaat om deel 1, 2 en 3 in een nieuwe reeks die toepasselijk DE ROOS is gedoopt. Deze reeks is uiterlijk geïnspireerd op de mooi verzorgde boekuitgaven van de *Castrum Peregrini* Presse, zoals die in de vorige eeuw verschenen zijn. De layout specialist Hartwig Otto, die bij de latere uitgaven van de *Castrum Peregrini* Presse betrokken was, is bereid gevonden nu ook die van de Roos-reeks te verzorgen, zodat de hoge kwaliteit van destijds gehandhaafd blijft. In deel 1 publiceert Angrid Tilanus de brieven die zij met de bekende dichteres Ida Gerhardt tussen 1974 en 1988 gewisseld heeft. Het is een fraaie twee-kleurendruk geworden met twee foto's van de briefschrijfsters en een afdruk van het imponerende gedicht 'Cheops' van J. H. Leopold, dat uitvoerig ter sprake komt. Boven de titel staat een motto "Vriendschap en Gedichten". De titel zelf luidt: IDA GERHARDT, ANGRID TILANUS. EEN BRIEFWISSELING. Als deel 2 in de Roos-reeks is een nieuwe dichtbundel van Corrado Hoorweg verschenen onder de titel TYCHANDRIEK. Ook deze uitgave, in hetzelfde formaat als deel 1, is fraai verzorgd en draagt op de omslag het oorspronkelijke *Castrum*-vignet. De ongewone titel is ontleend aan een gedicht, dat in de bundel is opgenomen en daarin als een nieuw woord in een nieuwe, speciaal voor en door de dichter te leren en te gebruiken taal wordt verklaard. Deel 3 in de Roos-reeks is de nieuwe vertaling in het Nederlands van de vroege dichtbundel van Stefan George HYMNEN, PELGRIMSTOCHTEN, ALGABAL. Deze vertaling staat in de traditie van een groep vertalers, die precies een halve eeuw geleden, in 1965, met het werk begon en sindsdien een hele reeks vertalingen tot stand heeft gebracht (zie het desbetreffende verslag in deze Nieuwsbrief). Deel 3 zal vóór het einde van dit jaar verschijnen, de delen 1 en 2 zijn al verkrijgbaar. De prijs is voor alle delen gelijk: € 18.00, exclusief verzendkosten. Te bestellen bij www.de-roos.eu of via de Stichtingen Wolf van Cassel of Memoriaal.

Corrado Hoorweg

STEFAN GEORGE
HYMNEN
PELGRIMSTOCHTEN
ALGABAL

FOTO'S VAN DE OMSLAGEN VAN ROOS 1, 2 en 3

DE GESCHIEDENIS VAN EEN EXPERIMENT: 'DE VERTAAL-CLUB'.

Inleiding.

In het vooruitzicht van de herdenking van de honderdste verjaardag van Stefan George in 1968 werd drie jaar eerder, door drie initiatief-nemers, Chris Dekker, Corrado Hoorweg en Michael Valetton, samen met de Duitse in Nederland wonende dichter Friedrich W. Buri, het plan opgezet om de centrale dichtbundel *Der Stern des Bundes* van deze dichter in zijn geheel in het Nederlands te vertalen en te publiceren.¹ De groep werd vervolgens tot circa 10 man uitgebreid. Er werden strikte “spelregels” opgesteld, die het unieke experiment van een vertalerscollectief mogelijk moesten maken. Voor iedere bijeenkomst maakte elke deelnemer een vertaling van enkele gedichten. Gezamenlijk werden de verschillende versies, woord voor woord, regel voor regel, vergeleken en besproken. Hierna werd de definitieve tekst opgesteld. Deze bestond in de meeste gevallen uit gedeelten van individuele versies, die algemeen als de beste werden aangemerkt en uit vondsten die het resultaat waren van de groepsbespreking. Deze werkwijze was mogelijk omdat *Der Stern des Bundes* slechts een beperkt aantal rijmende gedichten bevat. Het vinden van goede rijmparen vormde daarom geen belemmering voor het zo nauwkeurig mogelijk weergeven van het origineel... De *Ster van het Verbond* verscheen tenslotte in 1979 bij de uitgeverij *Castrum Peregrini* in Amsterdam. Algemeen achtte men het experiment geslaagd. De groep zette het werk daarom voort, deels in wisselende samenstelling, zie hieronder, de lijst van vertalingen.²

De hoge waarde die Wolfgang Frommel aan de vertaling van de *Ster van het Verbond* hechte blijkt onder andere uit de volgende tekst, die te vinden is in het *Castrum Peregrini* nr. 99-100 (1971) p. 149. Het gaat hier om een belangrijke standpuntbepaling van het tijdschrift ter gelegenheid van zijn 20-jarige bestaan. De titel luidt: *Der geometrische Ort*. Tegen het einde van die tekst gaat hij nader in op de praktische toepassing van de theorie die hij daaraan voorafgaand uiteen heeft gezet. Daarbij wijst hij terecht op het feit, dat onze 'vertaalclub' het werk, dat in de oorlog door Vincent Weyand

¹ De precieze datum van de eerste vertaal-bijeenkomst is bekend: 11 januari 1965. Over de vertaalwijze van Vincent Weyand, die als eerste in de oorlog een grote hoeveelheid gedichten van George in het Nederlands vertaalde en de voortzetting van diens werk door een vriendengroep na de oorlog, zie Stephan Bischoff (ed.), *Ich gab dir die Fackel im Sprungen. W.F. Ein Erinnerungsbericht von Friedrich W. Buri* (2009) p. 130.

² Twee voorbeelden van de wisselende samenstelling: Chris Dekker, één van de initiatiefnemers, emigreerde in 1969 naar Mexico en moest zijn deelname aan de werkzaamheden daarom beëindigen. Corrado Hoorweg overkwam hetzelfde, doordat hij van 1971 tot 1986 voor zijn beroep in Rome verbleef.

begonnen was, heeft voorgezet. In feite was het werk toen nog in volle gang, want onze vertaling verscheen pas 8 jaren later, in 1979. *Bereits als 19jähriger begann Vincent Weyand den 'Stern des Bundes' ins Holländische zu übertragen. Diese Arbeit fand ihr Ende, als der 23-jährige Holländer der Willkür einer Razzia zum Opfer fiel. In Buchenwalde bei Weimar, im Land der von ihm geliebten deutschen Dichter, fand er am 22. Februar 1945 seinen Tod. Seine Übersetzung blieb als Bauplatz zurück; neben vollendeten Stücken das Meiste noch im Ansatz. Einige schon zu Lebzeiten Vincent Weyands an seiner Arbeit interessierten holländischen Freunde haben später sein Manuskript aufgegriffen und in seinem Geiste fortgeführt.*³ *Jüngere schlossen sich an. So formte sich ein Team. Zwei Jahre lang traf man sich regelmässig in kürzeren Abständen. Jeder war verpflichtet, eine eigene selbständige Übertragung des jeweils bestimmten Gedichts vorzulegen. Vincents Weyand Konzeption wies ihnen dabei den zu beschreitenden Weg. 1968 erklärten die Übersetzer den 'Stern des Bundes Holländisch' für abgeschlossen. Sprach- und Sachkundige, denen das bis heute noch unveröffentlichte Manuskript zur Prüfung vorlag, waren sich einig in der Anerkennung der hervorragenden ungewöhnlichen Leistung.- Auch in diesen Übertragungen dokumentierte sich eine von hoher Dichtung beschwingte Gemeinschaft.*

Tot en met de vertaling van de bundel *Het tapijt van het Leven* (1995) was Friedrich W. Buri, als de oudste en één van de weinige echte dichters van de groep, de centrale figuur die nooit ontbrak en altijd zorgde voor een goede sfeer en een betrouwbaar begrip van de Duitse gedichten die wij wilden vertalen. Zijn kennis en beheersing van de Nederlandse taal was bovendien zo groot, dat hij menige waardevolle bijdrage, ook op dat terrein, kon leveren.

Op 2 juli 1995 werd het dertigjarige bestaan van de vertaalclub met een feestelijke bijeenkomst in Tonden gevierd. Toen werd de kleurenfoto, waarop de groep, bestaande uit 8 man, te zien is, genomen. Er zijn ook een aantal zwart-wit foto's van die bijeenkomst bewaard. Het zijn de laatste, waarop Buri verschijnt. Op 28 juni 2005 werd het 40-jarige jubileum gevierd. De vertaalclub was toen gereduceerd tot vijf man. Deze groep is, eveneens in kleuren, gefotografeerd in de tuin van Reinout Vreijling te Oud Zuilen. Er werd toen aan de vertaling van de *Hymnen* van Stefan George gewerkt.

Een groep, die tenslotte nog maar uit drie man bestond, heeft na de publicatie van de *Hymnen* in 2002 verder gewerkt aan de vertaling van de *Pilgerfahrten* (een bundel die in 1899, samen met de *Hymnen* en *Algabal* door Stefan George in één verzenboek is opgenomen). Tot het overlijden van Reinout Vreijling in 2007 heeft die kleine groep die vertaling vrijwel voltooid. Overbleef op dat moment alleen nog de vertaling van het boek *Algabal*, om dat vertaalwerk compleet te maken. De draad werd in 2011 weer opgepakt, deels in samenwerking met Michiel Vaeton, door Corrado Hoorweg en Simone van Keulen, die het complete verzenboek van de *Hymnen*, *Pilgerfahrten*, *Algabal* opnieuw doornamen en vertaalden. Deze uitgave kan nog in 2015, dat is precies een halve eeuw na de oprichting van de vertaalclub, verschijnen. Te bestellen bij www.de-roos.eu.

Literatuur:

– Anoniem [Wolfgang Frommel], 'Der geometrische Ort. Besinnung zum 100. Heft', *Castrum Peregrini* nr. 99-100 (1971) p. 149.

– Over het werk van de vertaalclub in het algemeen en elke vertaling afzonderlijk: Corrado Hoorweg, *Hic et Nunc. Een terugblik met gedichten*. Privé-uitgave 2010, p. 37-38.

³ Deze mededeling slaat mogelijk op de bewerking van alle vertalingen van gedichten van Stefan George door Vincent Weyand, die door Corrado Hoorweg na de tweede wereldoorlog werd ondernomen. Hij schreef elk gedicht in het Duits over en daarnaast de vertaling van Vincent en collationeerde elk gedicht, waarbij hij de varianten noteerde. Zo ontstond (tussen circa 1945 en 1950) een dik manuscript, dat hij eerst in gedeelten (gestencilde "Werkbladen") rondstuurde naar zijn vrienden en later als grondslag diende voor de vertalingen van de vertaalclub, die daardoor steeds in staat was die van Vincent te vergelijken met de eigen vertalingen en, waar mogelijk, die van Vincent de voorrang te geven. Vgl. Buri 2009, p. 186.

- Over de vertaling van de *Hymnen* (2002): *Nieuwsbrief* nr. 4 van de Stichting Memoriaal, maart 2002, p. 2, met kleurenfoto van de club (8 leden) daterend uit 1995 opgenomen in Tonden ter viering van het 30-jarige bestaan van het vertalers-collectief.
- Corrado Hoorweg, Michael Valetton, Olaf Weyand (red.), *Aan der droomen torentrens. Werk en leven van Vincent Weyand (1921-1945)*. Westervoort 2008, p. 108.

Vertalingen:

- Friedrich Hölderlin, *Germanien*, Duits met Nederlandse vertaling ernaast. Als manuscript vermenigvuldigd voor een bijeenkomst van vrienden ter viering van de verjaardag van Vincent Weyand, op 31 oktober 1969. Acht vertalers worden met name genoemd.
- Stefan George, *De Tijdgedichten uit 'De Zevende Ring'*. Als manuscript vermenigvuldigd voor een bijeenkomst van vrienden ter viering van de verjaardag van Vincent Weyand, op 31 oktober 1973. Het colophon vermeldt dat deze gedichten tussen 1971 en 1973 werden vertaald door zeven met namen genoemde vertalers.
- Stefan George, *De Ster van het Verbond*. Volledige vertaald. Castrum Peregrini Pers. Amsterdam 1979. Naast de gewone oplage verscheen een gebonden editie in 100 genummerde exemplaren. Elf vertalers worden voorin met name genoemd. De uitgave is aan Wolfgang Frommel opgedragen en voorzien van een 'Verantwoording' achterin.
- Stefan George, *Drie Gedichten. Hyperion, De Gehangene en De Mens en de Drude*. Castrum Peregrini Pers 1983. Dit is een vóór-publicatie voor de hieronder volgende.
- Stefan George, *Het Nieuwe Rijk*. Volledig vertaald. Castrum Peregrini Pers. Amsterdam 1988. Tien vertalers worden met name genoemd. De vertaling is opgedragen aan de nagedachtenis van Wolfgang Frommel en voorzien van een 'Nawoord' door Reinout Vreijling.
Recensie: Hans Warren, in *Provinciale Zeeuwse Courant* van zaterdag 27 augustus 1988.
- Stefan George, *Het Tapijt van het Leven*. Volledig vertaald (in de jaren 1987-1993). Castrum Peregrini Pers. Amsterdam 1995. Negen vertalers worden met name genoemd. Een 'Nawoord' van Reinout Vreijling is toegevoegd.
- Stefan George, *Hymnen*. Duitse gedichten met Nederlandse vertaling. Uitgave van de Stichting Memoriaal, 2002. Vijf vertalers worden genoemd. Deze vertaling is opgedragen aan de nagedachtenis van de medevertaler Friedrich W. Buri, die in 1999 overleden was.
- Stefan George, *Hymnen, Pelgrimstochten, Algabal*. Volledig vertaald. Uitgave van de Stichtingen Memoriaal en Wolf van Cassel in de reeks De Roos, nr. 3. Amsterdam/Utrecht 2015. Drie vertalers worden genoemd. Een Nawoord van Corrado Hoorweg is toegevoegd.

MEMORIAALTJE 1

DE RE UXORIA

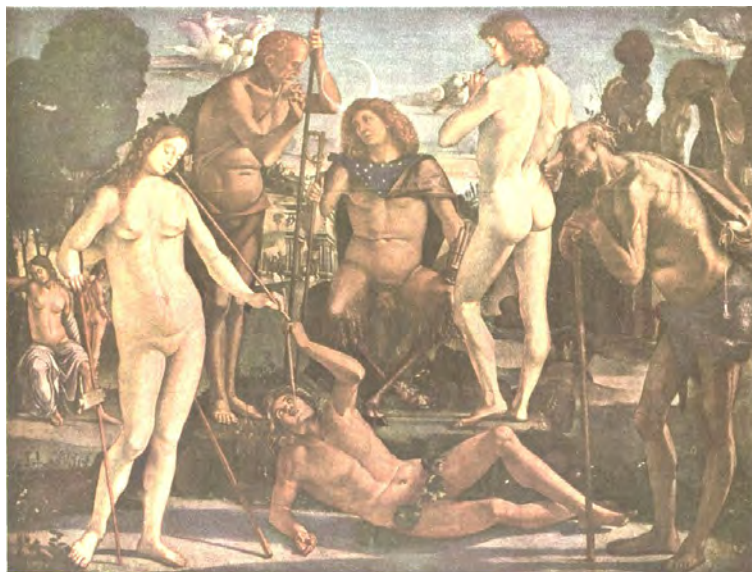
Het is dit jaar precies 600 jaar geleden dat, in 1415, een opzienbarend geschrift het licht zag, getiteld DE RE UXORIA, oftewel Over Vrouwenbelangen of, nog vrijer: Over het leven van de getrouwde vrouw. Men zou het, wat overdreven, de eerste feministisch georiënteerde publicatie kunnen noemen, aangezien de rol van de vrouw in de samenleving hier voor het eerst geheel anders werd opgevat dan sedert de middeleeuwen in Europa gebruikelijk was. De auteur van dit merkwaardige, toch wel opruiende, geschrift was een jongeman uit Venetië, luisterend naar de naam Francesco Barbaro (1390-1453). Hij stamde uit een aristocratische familie en behoorde tot de regerende klasse in die roemruchte stad.

DE RE UXORIA, vanzelfsprekend in het toen gangbare Latijn geschreven, is niet alleen merkwaardig vanwege de inhoud, maar ook nog om verschillende bijkomstige redenen. Ten eerste

het feit dat de auteur, in het jaar van publicatie, maar 25 lente's telde; ten tweede dat hij staatsman werd en nooit meer een ander boek heeft gepubliceerd; ten derde dat hij het schreef voor zijn, iets jongere leeftijdgenoot, Lorenzo de' Medici (de broer van Cosimo de' Medici – niet te verwarren met de nog jongere Lorenzo il Magnifico), toen deze ging trouwen, als een huwelijkscadeau. Uit dit laatste feit alleen al blijkt, hoezeer de Venetiaan Francesco Barbaro met de vooraanstaande Florentijn Lorenzo en diens familie bevriend was. Deze vriendschap was mede gebaseerd op de geest van het humanisme, die de beste geleerden en kunstenaars van Italië, waar zij ook woonden en werkten, verbond.- Al deze en meer gegevens zijn verzameld in de monografie die Percy Gothein aan Francesco Barbaro heeft gewijd. Hij ontvouwt een indrukwekkend panorama van het politieke en geestelijke leven van de eerste helft van de 15de eeuw in Italië, met de persoon van Francesco Barbaro als het middelpunt van zijn beschouwingen.⁴

MEMORIAALTJE 2

PAN SATURNIUS

Toen er, in 1934, sprake was van de oprichting van een 'Periodikon' oftewel een regelmatig verschijnend blad met tijdschrift-karakter, dat geredigeerd zou worden door de oudere kunsthistoricus Wilhelm Fraenger (1890-1964) en de 12 jaren jongere dichter en humanist Wolfgang Frommel (1902-1986), schreef de eerste een lange brief aan de laatste, waarin hij een aantal onderwerpen opsomde die in aanmerking zouden komen voor die geregelde publicatie.⁵ Hij stelde in dat kader voor, dat Wolfgang Frommel zelf het volgende onderwerp zou behandelen: *Luca Signorelli: Die Verehrung des Pan*, en voegde daar als commentaar aan toe: *Das ist so recht Dein Thema, für das ich Dir alle kunsthist. Unterlagen liefern kann (dat is nou precies het juiste onderwerp voor jou; ik kan je alle kunsthistorische gegevens ervoor leveren).*⁶ Noch het Periodikon noch Wolfgang Frommels opstel over het schilderij van Signorelli zijn, voor zover wij weten, ooit tot stand gekomen. De tijden waren te dreigend: het nazi-regime toonde zijn ware aard en onderdrukte weldra iedere vrije meningsuiting.

Wolfgang Frommel had een duidelijke voorliefde voor de antieke natuur-god Pan. Dat wist Fraenger heel goed. Hij kon het afleiden, misschien al uit de gedichten die Frommel aan Pan had

⁴ Percy Gothein, *Francesco Barbaro. Frühhumanismus und Staatskunst in Venedig*. Verlag die Runde, Berlin 1932. Een korte, goede samenvatting van het leven en werk van Francesco Barbaro (in het Italiaans) is te vinden in het *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 6 (1964).

⁵ Briefwissel Fraenger-Frommel (1990) p. 135-142.

⁶ Ibidem, p. 138.

gewijd en die, in 1937, in zijn eerste dichtbundel *Gedichte*, waren opgenomen.⁷ En, indien dat niet het geval was, dan zal hij Wolfgangs voorkeur door een gemeenschappelijk bezoek aan het Kaiser-Friedrich-Museum in Berlijn hebben leren kennen. Daar immers hadden zij beiden gestaan en diep ontroerd naar het schilderij van Luca Signorelli (1445-1523) gekeken. Wolfgang zelf heeft dat bezoek en die hevige ontroering gememoreerd: *Vor dem 'Pan' des Signorelli stand ich mit Fraenger: Wir beide weinten und wussten, dass hier eine visio, eine neue Göttererfahrung ausgedrückt worden war.*⁸ Vele jaren later schreef Wolfgang in een brief:

*...die mich überall hin begleitende photographie des mir unvergleichlich nahen Signorelli-bildes: „Pan als meister der musik“ ... Du kennst es doch : der Pan mit vollem langem gelock, das leichte pantherfell über den mächtigen braunen schultern, schaut mit einem unsäglich tiefen blick in die ferne. Er sitzt auf einem stein: die gewaltigen bockschenkel und -beine und das jugendlich glatte fast christushafte antlitz machen einen ganz wunderschönen eindruck. Ein paar nackte musizierende männer und frauen stehen und liegen um ihn im vordergrund und – sehr geheimnisvoll – rechts und links auf stäbe gestützt beugen zwei alte hirten sich dem vom strahl der mondsichel-hörner gleich geschmückten Gotte zu, ihn verzückt und voller rührung betrachtend, ja mit erhobener hand zu ihm sprechend. Hinten sieht man grotten, ruinen, ein paar zedern und eine vom geschehnis dieses gelben herbstabends überwältigte frau die sinnend auf einsamem platze in sich versunken das haupt auf die hand stützt ..*⁹

Vertaling: *...de mij overal heen begeleidende foto van het mij onvergelykelyk aansprekende Signorelli-schilderij: “Pan als meester van de muziek”...Je kent het toch: de Pan met volle lange haardracht, zijn lichte pantervel op de machtige bruine schouders, kijkt met een onzegbaar diepe blik in de verte. Hij zit op een steen: de geweldige dijen en benen van een bok en het jeugdige gladde bijna Christus-achtige gezicht maken een heel wonderbaarlijke indruk. Een paar naakte musicerende mannen en vrouwen staan en liggen om hem heen op de voorgrond en – zeer geheimzinnig – rechts en links op hun stokken gestut buigen zich twee oude herders naar de god toe, die door een straal van de maansikkel als met horens gesierd is, terwijl zij hem in verrukking en vol ontroering naar hem kijken, jazelfs met opgeheven hand tegen hem spreken. Op de achtergrond zijn grotten, ruïnes, een paar ceders en een door het gebeuren van deze herfstavond overweldigde vrouw te zien, die nadenkend op een eenzame plek in zichzelf gekeerd haar hoofd op haar hand steunt...*

Juist dit schilderij (194 x 257 cm, olieverf op doek)), dat Signorelli op latere leeftijd schilderde, ging in 1945 tijdens een bombardement voorgoed verloren.¹⁰ Het verlies weegt ook daarom zwaar, omdat het een bijzondere historische betekenis had. Het was immers in opdracht van Lorenzo de' Medici, bijgenaamd Il Magnifico, op het hoogtepunt van de bloei van de Renaissance in Italië tot stand gekomen. Het weerspiegelde de sfeer waarin die verlichte geest met de hem omringende vriendenkring leefde.¹¹ Niet zonder reden heeft men er de invloed van de filosofie van Plato zoals die door Marsilio Ficino weer tot leven was gebracht, in herkend.¹² Daarmee heeft ook de naam Pan Saturnius, zoals Lorenzo en zijn vriend Marsilio Ficino de godheid noemden, te maken. Saturnus was de *Herr der wissenden Wahrer der esoterischen hintergründe, ja der angestammte König des Goldnen zeitalters, wo das leben noch im purpurlicht einer innigen freiheit eines offenen überschwangs sich erfüllte und götter in adler und schwäne, mädchen in bäume, knaben in blüten sich wandelten, wo es unzählige übergänge und mischwesen gab und der liebe keine grenze gesezt*

⁷ Wolfgang Frommel, *Gedichte* (1937) p. 29-56.

⁸ Citaat uit *Castrum Peregrini* nr. 256-257 (2003) p. 22

⁹ Citaat uit een brief van Wolfgang Frommel aan Corrado Hoorweg, gedateerd op juni 1949

¹⁰ Dat is precies 70 jaren geleden, vandaar dit 'Memoriaaltje'.

¹¹ Zie daarover de uitstekende monografie van Emmy Cremer, *Lorenzo De' Medici, Staatsman, Mäzen und Dichter*. Frankfurt am Main, 1970, p. 45-47.

¹² Zie bijv. Jacob Wamberg (ed.), *Art and Alchemy*, Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 2000, p. 72-75

war, zoals Wolfgang het uitdrukte.¹³

Vertaling: Saturnus was de heer van degenen die de esoterische achtergronden wetend in stand houden, ook de traditionele koning van het gouden tijdperk, toen het leven nog in het purperlicht van een innige vrijheid, van een open overvloed vervuld was en goden in adelaars en zwanen, meisjes in bomen, jongens in bloemen veranderden, toen er talloze overgangen en mengwezens bestonden en voor de liefde geen grenzen bestonden...

Wolfgangs voorkeur berustte niet op een gril, maar op een duidelijke kunst-opvatting, die hij mondeling aldus formuleerde: *Es gibt eine geistige Kunst, die mich interessiert, und es gibt Mimesis, ein Abbild der Welt, was mich weniger interessiert. Mich interessiert Kunst, die etwas Geistiges einfängt. Das Schöne ist nur gestattet als Ausdruck des Urbilds, als Bekenntnis zum Denkbild.* En verderop:

*Kunst ist für mich kein ästhetisches Phänomen; sie ist lebensnotwendig. Ich könnte ohne Bücher, Bilder, Plastiken gar nicht leben: Ich sauge Leben und Speise aus ihnen. Alle Theorien über Hoch- und Niedergangszeiten sind nur Schemata. Der Geist muss wissen, wo er Halt zu machen hat. Der Geist muss die Welt nicht 'verharmlosen' (wie Stefan George sagt). Aber das ist genau, was die Naturwissenschaften, richtiger: das naturwissenschaftliche Denken tut. Es verharmlost die Welthintergründe.*¹⁴

Vertaling: *Er bestaat een geestelijke kunst, die mij interesseert en er bestaat mimesis, een afbeelding van de wereld, wat mij minder interesseert. Mij interesseert kunst die iets geestelijks weergeeft. Het mooie is alleen geoorloofd als uitdrukking van het oerbeeld, als getuigenis voor het denkbeeld.* En verderop:

Kunst is voor mij geen esthetisch fenomeen; zij is van levensbelang. Ik zou zonder boeken, afbeeldingen, beeldhouwwerken helemaal niet kunnen leven: ik zuig leven en voedsel uit hen. Alle theorieën over op- en neergangstijden zijn alleen maar schemata. De geest moet weten, waar hij moet ophouden. De geest moet de wereld niet 'onnozel maken' (zoals Stefan George zegt). Maar dat is precies wat de natuurwetenschappen, beter: het natuurwetenschappelijke denken doet. Het maakt de achtergronden van de wereld onnozel.

Deze polemische uitspraken maken eens te meer de ontroerde bewondering duidelijk die Wolfgang Frommel als kunstliefhebber voelde bij de aanblik van het toen nog bewaarde meesterwerk van Luca Signorelli, dat overigens ook bij vakmensen, zoals Wilhelm Fraenger hoge waardering vond en vindt.¹⁵

Adres van de Stichting Memoriaal via onze web-site: www.stichtingmemoriaal.nl of info@stichtingmemoriaal.nl

Postadres: Stichting Memoriaal, Mauvestraat 41 huis, 1073 RH Amsterdam. Tel. 06-51140059.
Bankrekeningen:

ING: NR. 4256674 / IBAN: NL 16 INGB 0004 2566 74 / BIC: INGBNL2A

ABN-AMRO: NR 44.70.54.678 / IBAN: NL 79ABNA0447054678 / BIC: ABNANL2A

Onze stichting heeft de status van een ANBI-instelling. Een donateur draagt minimaal € 25 bij.

¹³ In een brief van 31 juli 1965, aan Thuri Lorenz.

¹⁴ Citaten overgenomen uit *Castrum Peregrini* nr. 256-257 (2003), p. 22 en 24.

¹⁵ In de fraaie uitgave van het verzamelde werk van Luca Signorelli door Laurence B. Kanter en Tom Henry (Hirmer Verlag, München 2002) p. 172-173 wordt het Pan-schilderij geprezen als behorend tot "den bedeutendsten Bildern des 15. Jahrhunderts" en als een "sensationelles Werk" bestempeld.